

CAITLIN O'CONNELL

Wat we van
dieren kunnen
leren over
onzelf

WILDE RITUELEN

ten have

CAITLIN O'CONNELL

WILDE RITUELEN

WAT WE VAN DIEREN KUNNEN
LEREN OVER ONSZELF

th ten have

DE VERLOREN KUNST VAN HET RITUEEL

‘De liefde voor alle levende wezens is de nobelste
karaktertrek van de mens’

— CHARLES DARWIN

K HAD VEEL AAN MIJN HOOFD toen ik terugreed naar de waterpoel van Mushara, mijn olifantenobservatiepost in de noordoostelijke hoek van het Etosha National Park in Namibië. Ik keer daar al dertig jaar steeds in juli terug om olifanten te bestuderen. Etosha is een van de grootste nationale parken van Afrika met een oppervlakte van meer dan 22.015 vierkante kilometer en zo'n drieduizend olifanten.

Ik was in gedachten verzonken en had mijn blik op de stoffige horizon gevestigd. Plots stonden er twee grijze kolossen midden op de krijtachtige calicheweg, zich niet bewust van het voertuig dat met grote snelheid op hen afstoot.

Ik trapte keihard op de rem en week uit om een botsing met twee van de grootste landwezens ter wereld te voorkomen. Vlak voor me wierpen twee olifanten die per se weer samen wilden zijn een grote wolk wit stof op.

Ik was inmiddels al een uur te laat en wilde graag terug naar de observatiepost voor wat ik 'het olifantenuur' noem – het moment waarop de familiegroepen olifanten zich bij de waterpoelen beginnen te verzamelen. Dat moment valt ergens tussen vier uur 's middags en ongeveer twee uur 's nachts. Als

mijn team en ik onze catalogus voor de identificatie van individuele olifanten wilden kunnen samenstellen, moesten we foto's nemen voor de zon onderging.

Toen het stof was neergedaald, zag ik dat deze reuzen twee van mijn favoriete olifanten waren, Knob Nose en Donut, genoemd naar hun opvallendste lichamelijke kenmerken. De eerste had een enorme wrat op haar slurf. De tweede had een heel groot gat midden in haar oor dat deed denken aan het gat in een donut. Ze waren van weerszijden van de weg gekomen en toen ze elkaar zagen, haastten ze zich om elkaar te omhelzen, maar nu versperden ze mij de weg met hun rituele begroeting.

Terwijl ze daar tegenover elkaar stonden, hieven de olifanten hun kop hoog boven hun schouders en flapperden snel met hun oren. Vervolgens tilde Donut haar slurf op en liet een daverend gebrul horen, bijna alsof er zojuist iets vreselijks was gebeurd. Omdat ik al zo lang wilde olifanten observeerde, wist ik dat dit geluid niet meer dan een uiting van hevige opwindning was.

Vervolgens bromden de olifanten zachtjes, terwijl ze zich voorbereidden om hun slurf in elkaars bek te leggen – want dat is hoe olifanten elkaar de hand schudden. Ze strekten hun slurf, het puntje trillend in afwachting, en Donut drukte de punt van de hare zachtjes tegen de zijkant van Knob Nose haar bek alsof het een kus was. Knob Nose deed hetzelfde.

Na het vereiste begroetingsritueel van slurf naar bek gingen ze direct naast elkaar staan, naar het noorden gericht. Terwijl ze daar stonden, rustte zo'n 30 centimeter van hun slurf slap op de weg. Wanneer een olifant dat doet, lijkt het alsof hij plotseling alle controle over zijn enorme, grijpgrage neus heeft verloren. Ze hadden hun schouders gerecht en leken op het punt te staan om aan een keurige mars te beginnen. Toch bleven ze staan waar ze stonden, ondertussen wild brullend en brommend.

En toen gebeurde het onvermijdelijke. Geen begroetingsceremonie van vrouwtjesolifanten is ooit voltooid zonder een

plotselinge en grondige lediging van zowel darmen als blaas. Dat is de ultieme uitdrukking van pure olifantenpret.

Vanwege de hevigheid van hun begroeting zou je denken dat ze elkaar in jaren niet hadden gezien. Hoewel ik niet precies kon weten hoelang ze van elkaar gescheiden waren geweest, dacht ik eerder dat het een kwestie van minuten was of hooguit een paar uur. Telkens als ik een van deze olifanten zag, was de ander nooit ver verwijderd, dus ik kon me niet voorstellen dat het erg lang geleden was.

Knob Nose en Donut leefden in het gebied dat ik observeerde en Knob Nose was de matriarch van haar familie, terwijl Donut tweede in de rangorde was. Omdat ze veel tijd doorbrachten aan een naburige waterpoel, kon ik ze niet vaak observeren. Ik was er vanwege het grote leeftijdsverschil en de band die ze hadden altijd van uitgegaan dat Donut de dochter van Knob Nose was.

Knob Nose en Donut bleven lage brommende geluiden maken en hun oren wapperden nog altijd snel heen en weer, hetgeen het ritueel nog hectischer maakte. De traanklier bij hun ogen gutste inmiddels hevig, waardoor er twee natte strepen over beide wangen liepen.

Er gebeurde duidelijk iets belangrijks tijdens hun hereniging, zowel in psychologisch als in fysiologisch opzicht. Het was opvallend hoe nadrukkelijk en aandachtig ze de zeer specifieke reeks geritualiseerde gebaren doorliepen.

DIT SOORT RITUELEN in het dierenrijk lijkt misschien volkomen los te staan van de rituelen in ons eigen leven, maar dat staan ze niet en dat is maar goed ook. Begroetingsrituelen zijn essentieel voor een vreedzaam samenleven. Wanneer we zien hoe belangrijk begroetingsrituelen zijn bij andere dieren, worden we eraan herinnerd hoezeer we zelf behoefte hebben aan dit soort rituelen.

Zelfs schijnbaar kleine handelingen in ons dagelijks leven – ‘hallo’ zeggen, buigen, oogcontact maken of iemand een knuffel geven – beschouwen we soms als vanzelfsprekend.

Rituelen, bijvoorbeeld die in verband met begroeting, hofmakerij, de vorming van een emotionele band en spel of rouw, maken een groot deel uit van ons eigen leven, en er gaat veel verloren als we ze negeren. Rituelen bepalen mede hoe we ons gedragen, vooral wanneer we niet zo goed weten wat te doen. Ze bieden houvast in een onvoorspelbare wereld. Daarnaast houden ze ons bijeen als een gemeenschap met gedeelde verwachtingen. We kunnen veel leren van onze niet-menselijke verwanten.

Eigenlijk hebben we enorm veel gemeen met andere dieren – en trouwens ook met planten. We delen maar liefst 50 procent van onze genen met de banaan. Ik was verbijsterd toen ik dit op een middag in het Museum of Natural History in Washington te weten kwam. Ik bezocht daar de *Homo erectus*-tentoonstelling en las het in grafieken die de menselijke afstamming verklaarden. Ik wist wel dat wij 61 procent van onze genen delen met het fruitvliegje, 85 procent met de muis en zelfs 98 procent met onze naaste verwant, de chimpansee. Maar met de *banaan*? Niet alleen heeft een banaan geen hersenen of een ruggengraat, het is zelfs niet eens een dier.

Veel van de genen die wij met de banaan delen, worden ‘huishoudgenen’ genoemd en zijn nodig zijn voor elementaire celfuncties zoals ademhaling, herstel en vermenigvuldiging. Aangezien zowel planten als dieren hetzij kooldioxide, hetzij zuurstof tot zich moeten nemen en zich moeten voortplanten om voort te bestaan, is het niet zo vreemd dat alle leven deels dezelfde programmacode heeft. Dit deel van de tentoonstelling herinnerde me eraan dat we onderling verbonden zijn met alle andere organismen op deze planeet.

Recent genetisch onderzoek leert ons dat al het huidige leven op aarde is geëvolueerd uit een eencellig organisme dat ongeveer drieënhalve miljard jaar geleden is ontstaan. Dit organisme, ‘LUCA’ genaamd, de *last universal common ancestor*, de laatste gemeenschappelijke voorouder die we allen delen, was ons bescheiden begin op deze planeet.

De afgelopen decennia heeft de wetenschappelijke gemeen-

schap gediscussieerd over de vraag of het leven is ontstaan in een extreem milieu, zoals onder een hoog zoutgehalte of een hoge temperatuur – in hydrothermale spleten of in de buurt van vulkanen – of in een ‘warm poeltje’ waarin fotosynthese kon plaatsvinden, zoals Darwin dacht. Inmiddels weten we dat we waarschijnlijk afstammen van iets dat is ontstaan in een hydrothermale spleet bij de Galapagoseilanden.

Die eencellige organismen hadden ongeveer drie miljard jaar nodig gehad om zich te ontwikkelen tot meercellige organismen, en alle meercellige organismen (ook mensen en bananen) hebben een gemeenschappelijke voorouder die minder dan een miljard jaar geleden leefde. Zo kon het gebeuren dat de mens genetische overeenkomsten vertoont met een tropische gele vrucht.

Als je dit nog steeds moeilijk voor te stellen vindt, vraag je dan eens af waarom mensen als embryo kieuwspleten en een staart hebben. Kieuwspleten worden aangetroffen in de embryo's van alle gewervelde dieren omdat al deze dieren een vis van vierhonderd miljoen jaar geleden als gemeenschappelijke voorouder hebben. Acht miljoen jaar geleden deelden sterk uiteenlopende zoogdieren zoals paarden, tijgers, walvissen, vleermuizen en mensen een gemeenschappelijke voorouder in de vorm van een klein spitsmuisachtig schepsel. Dat is de reden waarom zoogdieren kenmerken als borstklieren, lichaamsbehaarung (of pels) en drie middenoorbeentjes gemeen hebben.

Als mens proberen wij ons vaak van andere dieren te onderscheiden omdat we geavanceerder – of zelfs superieur – zouden zijn. Wanneer we onze gelijkenissen met andere dieren onder ogen durven te zien, kunnen we daar juist trots op zijn in plaats van ze te zien als bedreiging voor ons misplaatste gevoel van uniciteit, eigenheid of zelfs heerschappij over de rest van de natuur.

Dit geldt deels ook voor rituelen. Dieren hebben ongelooflijk verfijnde rituelen die verband houden met alle aspecten van hun leven. Die stellen hen in staat te overleven in een zeer

complexe wereld, te voorspellen wat er gaat gebeuren en zich ten diepste verbonden te voelen met hun familie en hun gemeenschap. Deze rituelen lijken erg op de onze.

Moderne hersenscantechnologie helpt ons te begrijpen wat er omgaat in het brein van andere sociale dieren. Door bijvoorbeeld de werking van de hersenen van menselijke en niet-menselijke primaten – en van veel andere dieren, waaronder honden en zelfs rifinktvis – met elkaar te vergelijken, hebben wetenschappers aangetoond dat wij onze hersenen op een vergelijkbare manier gebruiken. Daarnaast treden dezelfde hormonen in werking onder vergelijkbare psychologische en sociale omstandigheden. Ander onderzoek heeft laten zien dat veel dieren bovendien veel van dezelfde emoties ervaren als wij.

Ik verbaas me er steeds weer over hoeveel we over onszelf kunnen leren van de wilde dieren die in de loop van onze evolutionaire geschiedenis onze verbeelding hebben geprikkeld. Steeds wanneer ik getuige ben van het intieme begroetingsritueel van olifanten, of van de samenwerking tussen oma-olifant en haar dochter om het kalf van die laatste te beschermen tegen gevaar, word ik eraan herinnerd hoezeer onze samenlevingen op elkaar lijken. We moeten wel ontroerd raken door een jonge mannetjesolifant die liefdevol het voedsel voorkauwt voor een oudere olifant die geen tanden meer heeft. Dan moeten we toch wel gelijkenissen zien met onze eigen zorg voor ouderen?

Ik denk zomaar dat als wij emotioneel intelligente dieren zouden accepteren als wonderbaarlijke en prachtige verlengstukken van onszelf, we misschien ook meer medeleven zouden kunnen tonen voor samenlevingen van andere dieren? We hebben tenslotte een gemeenschappelijke voorouder. Het zou ons vervolgens ook kunnen inspireren om de verschillende samenlevingen binnen onze eigen soort eens wat ruimhartiger te omarmen. Dit boek is een verkenning van rituelen die we in de samenlevingen van zowel wilde dieren als mensen terugvinden, en het helpt ons de overeenkomsten te accepteren – en uiteindelijk de verschillen te waarderen.

STEL JE EENS EEN EENZAME mannetjeschimpansee voor die op een grote vijgenboom in het midden van een vochtig woud in Ivoorkust afstapt. Hij gaat zitten en staart aandachtig naar de boom. Even kijkt hij weg en krabt aan zijn arm, maar vervolgens richt hij zijn aandacht weer op de boom.

Plotseling staat hij op en pakt een steen zo groot als een meloen. Zijn schouders beginnen te schokken en zijn lippen trekken samen terwijl hij een zacht kreunend geluid maakt. Het kreunen wordt luider en luider, korter en scherper, en bereikt uiteindelijk een climax met wijdopen bek – het kenmerkende *pant-hoot* (hijg-loei)-geluid van de chimpansee.

Op het hoogtepunt van deze intense kreet wordt duidelijk wat de chimpansee van plan is, wanneer hij de steen met een klap tegen een van de steunwortels van de boom smijt. Vervolgens klimt hij op die wortel, en stampet er kort met zijn voeten op alsof hij op een trommel speelt, een gedrag dat bekendstaat als *drumming*, ‘trommelen’. Na eens lekker getrommeld te hebben rent hij schreeuwend het bos in.

Dit merkwaardige ritueel wordt ‘accumulatief stenen gooien’ genoemd, een gedrag dat slechts bij vier verschillende chimpanseepopulaties in West-Afrika is gedocumenteerd. Op alle vier de plaatsen waar op deze manier stenen werden gegooid, hebben onderzoekers een opeenhoping van stenen gevonden bij specifieke bomen, elk daarvan met verse beschadigingen op hun schors. De gekozen bomen hadden steunwortels of holle stammen en werden waarschijnlijk uitgezocht omdat ze luider klonken. Gedurende een periode van vier jaar registreerden de op deze plaatsen opgestelde cameravallen 63 keer het ritueel van accumulatief stenen gooien, vaak door dezelfde chimpansees.

Onderzoekers ontdekten dat het ritueel bijna altijd werd uitgevoerd door volwassen mannetjes en altijd dezelfde drie elementen omvatte: het oppakken van een steen, het gooien van die steen naar dezelfde boom, en het gebruik van de *pant-hoot*-vocalisatie. Volgens onderzoekers zou het gooien van stenen mogelijk zijn ontstaan om het trommelen te verster-

ken, om te zorgen dat het geluid van het ritueel verder draagt – misschien om territoriale aanspraken nog verder te laten doorklinken dan door trommelen alleen.

Het trommelen op zich is een bekend ritueel bij chimpanseepopulaties en wordt gebruikt om territoria af te bakenen of om een potentiële partner te vinden. Het produceert een luid laagfrequent geluid dat bijna een kilometer ver reikt. Enkele bijzonder boeiende studies hebben aangetoond dat de trommelpatronen bij chimpansees de identiteit van de individuele trommelaar duidelijk kunnen maken. Volgens sommigen zijn deze patronen zelfs een voorloper van onze muzikale ritmes.

Men denkt dat de rituelen van chimpansees homoloog zijn aan de onze, en eerder zijn ontstaan bij een gemeenschappelijke voorouder dan in een parallelle ontwikkeling. Onderzoekers denken dat ze model kunnen staan voor de manier waarop de hominiden, onze vroege voorouders, zich gedroegen en rituelen ontwikkelden rond gedrag zoals de jacht, het afbakenen van territoria en het bepalen van rituele plaatsen.

Chimpansees voeren een rituele dans uit bij het begin van de regen en soms wanneer ze een waterval zien. Primatologe Jane Goodall oppert dat dit soort vertoon van chimpansees bij het optreden van natuurverschijnselen weleens een voorloper zou kunnen zijn van religieuze rituelen.

Het accumulatief stenen gooien door chimpansees heeft een aantal belangrijke kenmerken gemeen met menselijke rituele praktijken. Om te beginnen is er de sterke verbondenheid met één bepaalde plaats, in dit geval de boom. Vervolgens is er de opeenhoping van artefacten die in de loop van de tijd zijn achtergelaten, in dit geval de stapel stenen. En ten slotte is er een specifieke opeenvolging van geritualiseerd gedrag – het oprapen van een steen, het gooien van die steen naar één ‘specifieke boom, en het specifieke geluid dat ze daarbij maken.

De plaatsen waar het accumulatief stenen gooien plaatsvindt, zouden kunnen dienen als territoriale grens of als navigatiepunt voor paden, net zoals steenhopen dat ook waren voor veel menselijke samenlevingen (en nog steeds zijn voor

wandelaars). De opstapeling van stenen bij heilige bomen vinden we ook terug bij inheemse West-Afrikaanse volkeren, en men denkt dat rituele plaatsen als deze hebben geleid tot het begin van de religie.

Mensen houden zich al tienduizenden jaren bezig met rituelen. Archeologen vonden onlangs het oudste fossiele bewijs van een heilige rituele plaats in Tsodilo Hills in Botswana, waar de San-volkeren zeventigduizend jaar geleden de python vereerden.

De python is het belangrijkste dier voor de San. Volgens hun scheppingsmythe stammen de mensen af van de python, en de droge rivierbeddingen die de Tsodilo-heuvels omzomen zouden door de python zijn gemaakt toen die op zoek was naar water. Archeologen hebben in een kleine grot in de heuvels een rituele plaats gevonden met artefacten en schilderingen en een grote steen die in de vorm van een python is uitgehouwen.

De pijlpunten die daar werden gevonden, waren gemaakt van een kostbaar gesteente dat van honderden kilometers ver moet zijn aangevoerd. Antropologen geloven dat in een geheime ruimte van de grot de sjamaan, de religieuze leider, huisde, die de python vertegenwoordigde. Er werden geen aanwijzingen voor bewoning gevonden. Deze plaats werd alleen gebruikt voor rituelen.

Afrika is niet alleen de plek waar mensen werden geboren. Deze rituele plaats in de Tsodilo Hills vormt het eerste bewijs dat de vroege *Homo sapiens* abstracte gedachten had in verband met rituelen, lang voordat er moderne culturele praktijken in Europa verschenen.

Vaak wordt gedacht dat rituelen alleen in de context van religieuze ceremonies voorkomen. Rituelen vinden we echter in een veel ruimer verband dan alleen binnen religie, cultus of spirituele praktijken. Een ritueel is een specifieke handeling of een reeks handelingen die op een precieze manier wordt verricht en vaak wordt herhaald. Het kan zo eenvoudig zijn als je dagelijkse yogaoefening om 'de zon te begroeten', of zo com-